

Александар Михајлович Никулин

БИЛИМОВИЋ КАО АГРАРНИК

САЖЕТАК: Чланак разматра каријеру и аграрне студије познатог руског економисте Александра Д. Билимовића (1876–1963). Билимовић је био врло образован економист који је написао више значајних дела у области економике, финансија, задругарства, друштвеног и економског предвиђања. Ипак, до сада његово аграрно наслеђе није изазвало одговарајућу пажњу истраживача. Јединствен је животни пут Билимовића који је активно учествовао у Столипиновим реформама, као и у белој аграрној реформи током грађанског рата у Русији. После Грађанског рата емигрант Билимовић дуго је живео и успешно радио у Југославији, Немачкој, САД. Систематски је критиковао совјетску економску политику, посебно њену пољопривредну основу. Аграрно наслеђе Билимовића несумњиво је значајно у савременој Русији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Руска привреда у XX веку, совјетска аграрна политика, петогодишњи планови, сељаштво и кооперација

Руски економист Александар Дмитријевић Билимовић (Александр Дмитриевич Билимович, 1876–1963) проживео је дуг и плодотворан научни живот. Његови први радови били су објављени уочи прве руске револуције, а последња монографија изашла је уочи човековог лета у космос. Таква (дужа од пола века) стваралачка дуговечност зачуђује и савременике прве половине XX века – времена тоталних ратова и револуција, који својим искушењима нису заобишли ни Билимовића. У грађанском рату он је био истакнути делатник Белог покрета, затим му је у емиграцији запало да се дуго пресељава по разним земљама, притом често не по сопственој вољи. Па ипак, и без обзира не све то, по свом духу он је увек остајао прави научник, професор старе руске школе – економист широког видокруга и универзалних економских интересовања.

Професор кијевског универзитета А. Д. Билимовић на почетку револуције и Грађанског рата био је један од челника кијевске економске школе, аутор неколико монографија посвећених економици пољопривреде, финансија и саобраћаја. Он се налазио у емиграцији од 1920. године, до краја свог дугог живота остао је принципијелни противник марксизма уопште и бољшевика посебно. У емиграцији професор Били-

мовић је настављао своју научно-истраживачку и педагошку делатност на универзитетима Југославије, Немачке и САД. Његова последња књига *Економско уређење ослобођене Русије* [Билимович 1960] била је посвећена прогнозама перспектива привреде постсовјетске Русије.

Негде у својој књизи *Марксизам* [Билимович 1954] Билимовић је, позивајући се на ауторитет немачког историчара-економисте Хајнриха Зивекинга (Heinrich Sieveking), приметио да, по правилу, економисти својим специјалним истраживањима кују идеолошко оружје различитим класама. Тако су физиократи својом теоријом „наоружали” земљопоседничку класу, Адам Смит и Давид Рикардо – капиталисте, Карл Маркс – радничку класу. Наравно, сваки од поменутих економиста умео је и волео да ради на проблемима економског универзума у целини, али ипак, свакоме од њих била је својствена разрада управо једног, понекад неколико, сопствених личних стратешких праваца. Сопствени стратешки правци истраживања били су својствени и Билимовићу. У последње време у руској историјско-економској литератури пробудило се дубоко интересовање за интелектуално наслеђе Билимовића: само током последњих година поново су издате три књиге његових дела¹ и одштампано више од десет чланака², посвећених аутору и његовим истраживањима. Читалац који би размотрио ове публикације пре свега би открио у Билимовићу снажног економисту-теоретичара који је разрађивао сопствену теорију вредности, професора-политекономисту који је написао један од најбољих уџбеника руске економске науке 1930-их година, специјалисту у области и финансија и задругарства, економисту-историчара и истовремено економисту-прогностичара.

Хтели бисмо да посветимо овај чланак још једној ипостаси економског талента Билимовића као теоретичара и, делимично (у годинама грађанског рата), практичара аграрног питања, дубоког специјалисте за привреду сељачке Русије, да покажемо да је аграрник Билимовић унео у економску науку не мање вредан и оригинални допринос него Билимовић-финансиста, Билимовић-политекономист.

Тако, прегледајући библиографију научних радова Билимовића, откривамо да је више од трећине његових радова било посвећено аграрној економици. И фактички у свакој његовој монографији има глава и страна повезаних с анализом проблема пољопривреде. Можда овде треба запазити да су агроекономски текстови Билимовића написани најстрасније јер су, по правилу, они били повезани с разматрањем најживотнијих политичких и економских проблема Русије као сељачке земље, на чијој основи и на чији рачун су се спроводиле, по правилу, радикалне (понекад и до злочина и безумља) политичке реформе прве половине XX века. Билимо-

¹ А. Д. Билимович, *Кооперација в России до, во время и после большевиков*, Москва: Наука, 2005; А. Д. Билимович, *Экономический строй освобожденной России*, Москва: Наука, 2006; А. Д. Билимович, *Труды*, Санкт-Петербург: Росток, 2007.

² Анализа интелектуалног наслеђа А. Д. Билимовића нашла је одраза у радовима савремених руских историчара, социолога, економиста, као што су Е. Б. Корицки, Т. Е. Кузнецова, А. А. Куракин, Л. В. Никифоров, А. В. Собољев, В. Л. Тељцин.

вић је био у целини присталица развоја, пре свега, пољопривреде сељачке Русије, заједно с тим признајући да и други привредни облици, велики као спахијске економије до револуције или социјалистички производни кооперативи, такође имају право на постојање и развој.

АГРАРНА ИСТРАЖИВАЊА ДО РЕВОЛУЦИЈЕ

Један од првих истраживачких радова Билимовића био је објављен као посебно издање у 1904. години под називом „Сељачки правни поредак према радовима локалних комитета о потребама пољопривредне индустрије” [Билимович 1904]. Рад је био аналитички преглед вишетомних опширних материјала које су сакупили локални комитети у годинама 1902–1904.

У својој књизи Билимовић је размотрио историју и састав комитета, програм њиховог истраживања, посветивши основну пажњу излагању мишљења комитета на правне услове руског сељачког живота. По Билимовићевом мишљењу, једна од главних препрека на путу развоја пољопривреде, бесконачан број пута описаних од стране комитета, постали су „административно туторство и тлачење сеоских заједница” [Билимович 1904: 8]. Поред тога, по материјалима комитета Билимовић је подробно реконструисао особености функционисања сељачког друштвеног управљања и сељачког суда. Главни његов закључак састојао се у нужности обезбеђења једнаких права сељаштву у оквиру других руских слојева.

У годинама 1905–1906. Билимовић се налазио на дугом научном путу у Немачкој, проучавајући облике научних истраживања и предавања на немачким универзитетима. По резултатима овог свог путовања он је објавио специјалну брошуру, у којој је подробно, готово педантно, изложио своје утиске о академском животу и карактеру немачких научних заједница [Билимович 1906]. Један семестар Билимовић је провео на универзитету Тибингена, где је слушао економске курсеве професора Шонберга и Нојмана, други семестар – у Берлину, где је учио код професора Вагнера, Шмолера, Зеринга.

Последњи, професор Зеринг, био је један од најпознатијих и најутицајнијих научника-аграрника Немачке, научник светског значаја, о чему су сведочила и његова међународна истраживања привреде САД; касније, Зеринг ће постати један од кључних немачких експерата за руску пољопривреду, лично посећујући не само царску већ и совјетску Русију 1920-их година.

Из Билимовићевих описа види се да су на њега начинили снажан утисак Зеринг и његова аграрна концепција. Билимовић је чак оставио неколико редова личних утисака о Зерингу: „То је немачки научник пун кипуће енергије, релативно још млад, довољно груб у обраћању према студентима” [Билимович 1906: 23]. Уосталом, управо излагању суштине научних погледа Зеринга Билимовић је посветио не само неколико странаца. Он је истакао да се управо Зеринг показао као најутицајнији опо-

нент Кауцког у аграрним дискусијама краја XIX и почетка XX века. И управо после Зерингове критике и рада Кауцког *Аграрно ишшање* [Каутский 1900], који је уследио за њом, низ истакнутих представника немачке и аустријске социјалдемократије био је принуђен да радикално коригује своје погледе на пољопривреду [Билимович 1906: 27]. Билимовић је писао о Зерингу као о доследном и дубоком присталици породичне пољопривреде у њеној конкуренцији с крупним аграрним предузећима, која су засновала посебан пут развоја пољопривредне економије која се није уклапала у аграрне концепције, како либерализма тако и социјализма. Билимовић је признавао да је план његових даљих аграрних студија умногоме био одређен утицајем берлинског професора-аграрника:

„Ја сам прешао на проучавање социјално-економске литературе о пољопривреди, користећи упутства професора Зеринга. Мене интересују два основна питања у тој области: 1. питање економије – у ком правцу иде развој пољопривреде, на страну великих – капиталистичких – или средњих и малих – радних газдинстава и 2. питање власништва над земљом – како се одражава њена расподела на развој западноевропске пољопривреде... поред пољопривредне литературе бавио се теоретским питањима политичке економије” [Билимович 1906: 35].

Треба истаћи да ће ова два интересовања остати за Билимовића као аграрника доминантна током целог његовог живота. Тако ће питања развоја породичног газдинства и власништва над земљом бити централна и у његовој критици совјетског аграрног уређења.

Без обзира на непрекидно интересовање за аграрну сферу, Билимовић је у Немачкој такође посвећивао велику пажњу проучавању историје и теорије политичке економије, у вези с чим се код њега већ развило интересовање за изучавање проблема финансија.

Као резултат, Билимовић је 1906. године објавио брошуру *Немачки научник о руско-јапанском рату и руским финансијама* [Билимович 1906]. Ово дело је приказ књиге о проблемима финансирања Руско-јапанског рата великог немачког специјалисте за међународне финансије професора Карла Хелфериха (Karl Theodor Helfferich). У свом приказу патриот Билимовић с осећањем дубоког задовољства препричава мишљење немачког финансисте да је, без обзира на све неуспехе руског оружја – предају Порт-Артура и пропаст флоте у Цусимској бици – Русији било лакше да добија кредите на међународним финансијским тржиштима него Јапану. Главни разлог лежао је у томе што су кредити одобравани у целини на основу економске снаге земље, која је у Русији била неупоредиво већа него у Јапану. У закључку Билимовић је истицао да се ипак главно бреме рата у таквим случајевима у основи сваљује на народе ратујућих земаља, а народе и Русије и Јапана у већини су чинили у то време сељаци. И моћ Русије такође се заснивала, пре свега, на сељацима, у основи на њихов рачун спроводила се и Витеова индустријализација и рат на Далеком истоку. Билимовић је предлагао да се реформише финансијски систем у смеру олакшања положаја сељака, закључивши своју књигу следећом тврдњом, тј. предлогом:

„У томе што финансијски систем Бунгеових претходника не штеди сељаштво и крију се његови суштински недостаци... Реформа опорезивања с пребацивањем већег дела пореског оптерећења на горње слојеве становништва стога и јесте један од најважнијих задатака, чије решавање ми очекујемо од државне Думе.” [Билимович 1906: 18].

Билимовић је, у духу блиском Столипину, начинио одговарајуће закључке из прве руске револуције: пољопривреди Русије потребне су опширне реформе, усмерене на формирање самосталног јаког сељаштва, неспутаног правилима општинског живота и поседовања земље. Стога у јеку столипинских реформи он, по ко зна који пут користећи сакупљено немачко интелектуално искуство, пише у годинама 1907–1908. књигу *Немачко законодавство о уређењу земљишта. Одељак општинских земаља...* [Билимович 1908], где је подвлачио:

„Русији... би било потребно да се позабави реформама општинског власништва над земљом одмах после ослобођења сељака... За земљишно уређење Русије важно је искуство других земаља, посебно Немачке.” [Билимович 1908: 14].

У исто време 1907. године он објављује истраживање посвећено искуству саме Русије: *Задаци уређења земље и законодавство уређења земље у Русији* [Билимович 1907]. Ова књига била је брзо распродата и постала је приручник за деловање многих регулатора земљишта – активних делатника столипинске аграрне реформе. У 1910. години Билимовић је објавио својеврсни наставак књиге под називом *Анализа. Прилози о уређењу земљишта* [Билимович 1910].

Једно од најважнијих питања столипинске аграрне реформе било је питање механизма постепеног преласка спахијских земаља у сељачке. Билимовић је, будући, пре свега, присталица сељачких газдинстава, ипак сматрао да у спровођењу аграрних реформи и спахијска газдинства морају да имају перспективе свог постојања и развоја. У свом раду *Како ићи у о укидању сервисушта* [Билимович 1911] он је детаљно истражио ово питање.

У то време по својим политичким погледима Билимовић је био десни конституциони демократ (кадет), који је тежио да у оквирима постојећег друштвено-економског поретка допринесе спровођењу тржишних, капиталистичких реформи у сељачкој Русији. У целини, дореволуционе погледе Билимовића врло добро карактерише следећи одломак из његових аграрних дела:

„Одређени део земље чак и у културно високо развијеним земљама мора још дуго да остане у рукама великих и средњих земљопоседника. Они уз нормалне услове дају веома вредну друштвену класу, на којој се заснива здраво локално самодржавље... Само при врло грубим и једноставним стањима друштва прерасподеле власништва могле би да буду успешно извршене у корист оних ради којих би се тако поправила његова неправилна расподела.” [Билимович 1911: 102].

Али, управо на такав пут прерасподеле власништва и пошла је бољшевичка револуција с њеним познатим *Декретом о земљи*, који је мо-

ментално укинуо не само спахијску већ уопште приватну својину над земљом и који је покопао пројекте еволуционо-буржоаског реформисања земље. За револуцијом следио је грађански рат.

ГРАЂАНСКИ РАТ И АГРАРНЕ РЕФОРМЕ

У 1918. години после пада гетманског Кијева Билимовић се упутио на југ, где се у то време формирао и прикупљао снаге Бели покрет. Њега су као вредног специјалисту-интелектуалца брзо привукли на одговоран посао у влади, такозвани Посебан савет при главнокомандујућем Оружаним снагама на југу Русије генералу Антону Ивановичу Дењикину.

Дењикин је у четвртом тому својих успомена *Есеји о руској смућњи* [Деникин 2005] неколико поглавља посветио проблемима решавања аграрног питања од стране Белог покрета, дајући довољно објективну и за страну која је изгубила достојну анализу узрока пропасти беле аграрне политике.

Испочетка се разрадом земљишног питања у Дењикиновој влади бавила комисија под председништвом десног центристе и начелника управе земљорадње Василија Колокољцева (Василиј Григорјевич Колокољцев). Комисију су раздирале противречности представника разних политичких спектра који су формирали Бели покрет. Десничарски чланови комисије свим снагама тежили су да добију време, бранећи интересе своје класе – спахија. Левичарски чланови комисије, који су се налазили у очигледној мањини (социјалисти-револуционари), као што и следи социјалистима, инсистирали су на потпуној ликвидацији спахијског земљопоседа. Центристи су тражили компромис ових двају крила, позивајући на приоритет државних интереса.

Земљишна уредба, коју је израдила комисија Колокољцева, била је по својој суштини десноцентристичка. У „уредби” спахијска земља изнад норме од 300–500 десетина (400–600 ha) продавала се добровољно или се отуђивала у власништво сељака уз одређени откуп, а при томе је сам процес отуђивања морао да буде започет тек после истека три године од обнављања грађанског мира у Русији! Дењикин је лично одбацио овај предлог. У цајтноту грађанског рата, када је црвена страна већ пре годину дана дала сву спахијску земљу сељацима бесплатно, слична *Земљишна уредба* није могла да изазове разумевање код руских сељака, а од њих се, као што је познато, и сакупљао основни војни контингент за армије обеју ратујућих страна.

Колокољцев је био смењен са свога положаја, на његово место члана Управе земљорадње и уређења земљишта, фактички положај министра пољопривреде Белог југа, био је постављен А. Д. Билимовић. Испочетка, при ступању на ту дужност, Билимовић је такође био десноцентрист који је тежио да очува спахијски земљопосед. Али, свакодневни рад у земљишној комисији Дењикина, улажење у потребе сељаштва из времена грађанског рата убрзо су убедили Билимовића у немогућност да се у целини спасе сектор спахијске економије. Управо у то време он је изјавио:

„... после највеће смутње, преживљене у годинама револуције, значајан део крупног земљопоседа мора брзо да буде пребачен у руке малих и средњих домаћина-сељака... с применом принудног отуђења земље...” [Билимович 1919: 20].

Ускоро је под редакцијом Билимовића био разрађен нови аграрни законски пројект, чије је остваривање било предвиђено да започне одмах пошто Бела армија заузме Москву. Ради обезбеђења веће законитости ресор Билимовића припремао је свој законски пројект заједно с управом правде, коју је предводио В. Н. Чељишчев, због чега је у целини пројект добио назив Билимовића–Чељишчева [Деникин 2005: 311].

Уосталом, и у оквирима овог пројекта који је постао скоро левоцентристички, претпостављало се ипак да се сачувају неке гране и делови спахијске економије.

У том процесу руске губерније делиле су се на пет група (дефинисаних по густини насељености и његовој обезбеђености земљиштем), што је омогућавало диференциранији приступ расподели земљишта. У пројекту су се подржавала робна приватнопоседничка газдинства, посебно латифундије шећерне репе. Максимум земљишта које се оставља спахијама у поређењу с претходним бројкама од 300–500 десетина смањивао се до 150–400 десетина [Деникин 2005: 317–318].

Пошто је Бели југ сматрао себе демократском територијом, пројект Билимовића–Чељишева био је објављен у штампи почетком децембра 1919. године ради широког разматрања у јавности и изазвао је ново свеопште незадовољство свих политичких страна.

Поводом пројекта негодовали су још више повређени идеолози спахија, плашећи владу изјавама да ће сада у својој позадини Бела армија добити „као додатак Махноу, још и Дубровске” [Цветков 2009: 189].

Протестовали су народњачки, есеровски кругови. Најобимнија и најдоследнија критика пројекта била је дата у чланку истакнутог народњачког аграрника А. Пешехонова, који је прорачунао да би као резултат ове реформе у европском делу Русије код спахија остало још 58 милиона десетина земље од 82,5 милиона. А сама прерасподела земље протегла би се, минимално, на седам година [Цветков 2009: 198].

Ускоро је из Сибира дошао телеграм од врховног владара Русије адмирала Колчака, веома узнемиреног несагласношћу у решавању земљишног питања на различитим територијама које контролише Бела армија. У телеграму се подвлачило да ће конкретно решење аграрног питања бити прихваћено тек после коначне победе над црвеним непријатељем. Значи, до тада Билимовићев законски пројект имао би само теоријско-академски значај.

Без обзира на све то, сам Антон Иванович Дењикин високо је вредновао рад који је обавио Билимовић и у својим есејима овако сумирао његов значај:

„Пројект Билимовића–Чељишева... представљао је покушај спровођења грандиозне социјалне реформе, и ако би био остварен до рата и револуције, у еволуционом следу, законским актом монарха, постао би

почетак нове ере, без сумње, предупредио би револуцију, обезбедио би победу и мир и избавио би земљу од невиђеног разарања. Али, од тог времена клатно народних покрета отишло је далеко у страну, и нови закон не би могао више да има никакав утицај на догађаје, и у сваком случају као оруђе борбе био би потпуно неприкладан.” [Деникин 2005: 334].

Нажалост, либерално-буржоаски аграрни правац каснио је са својим реформама до револуције, тим више он није успевао да надокнади губитак темпа у муњевитом грађанском рату. На крају 1919. године фронтови белих брзо и неповратно су се померали уназад и на југу и на истоку Русије.

Истраживач историје белих аграрних реформи В. Цветков тако описује судбину Билимовића и његовог ресора у време разарања и катастрофе белог лагера:

„После распуштања Посебног савета у децембру 1919. године Билимовићева Управа земљорадње и уређења земљишта изгубила је свој владајући статус. У време хитне евакуације белих из Ростова није чак био обезбеђен транспорт за архив и другу имовину управе. Само у двама вагонима, добијеним захваљујући снажљивости и храбрости Билимовића, биле су одвезене породице службеника ресора, а готово сви папери су уништени.” [Цветков 2009: 241].

Билимовић је заувек напустио професионалну политичку делатност отпутовавши у фебруару 1920. године у Југославију, где се изнова и заувек вратио професорском научно-педагошком раду. Али, у идејној борби с болшевизмом Билимовић се није предао.

Ускоро, у 1921. години, у утицајном емигрантском часопису *Руска мисао* био је објављен програмски чланак Билимовића „Власништво и сељачки покрет” [Билимович 1921], у чијим је тезама фактички предлагао алтернативу радничко-болшевичком покрету. Као што је он често чинио, позивајући се на ауторитет високоучених Немаца, Билимовић је наводио Зомбартову класификацију, по којој је свака класа која се уздизала ка власти имала своје идеолошко уређење – поглед на свет: код аристократије то је био феудализам, код буржоазије која је победила аристократију то је био капитализам, код тада уздижуће радничке класе – то је социјализам. И чинило се да ништа није могло да заустави раст и победу ове идеологије новог уређења. Али био је, по Билимовићевом мишљењу, још један социјални слој који се уздиже у свету XX века: то је сељаштво, и за њега мора да буде разрађена сопствена идеологија која би морала да се супротстави идеологији пролетерске диктатуре. Идеологија сељака морала би да се заснива на њиховом праву својине на земљу, оваплоћеном и развијеном у политичким и културним организацијама сељаштва [Билимович 1921: 17].

Ове Билимовићеве тезе умногоме одговарају духу захтева многих аграрника-идеолога тог времена, довољно је овде поменути, на пример, радове А. В. Чајанова [Чаянов 1920] и С. С. Маслова [Маслов 1922]. Али, светска историја на крају крајева није пошла у страну развоја сељачке цивилизације, на посебно драматичан начин било видљиво на примеру

Совјетске Русије. Билимовић ће се вратити синтетишћућем осмишљавању путева сеоске Русије тек после неколико деценија, на завршетку своје академске каријере, пред крај 1950-их година.

ЕРА ПЕТОГОДИШЊИХ ПЛАНОВА У СЕОСКОЈ РУСИЈИ

„Несумњиво, у развоју рударсћива и мейалурџије, у сћиварању развијене машиноџрадње и, посебно, у расћу војне индустрије, совјетсће мейолетћке уз све дефектће совјетсће привреде осћвариле су значајне усћехе. То је било ућраво оно сћто је мейребно комунистћичкој марићији. Ићак, они су мей мостћићгли на рачун мейолћпривреде, на рачун хармоничностћи целе народне привреде, на рачун људских услова животћа сћановнищћива. Некад ће доћи време да се мейлатће мей рачуни.“

[Билимович 1959: 27]

Једна од најфундаменталнијих економских књига Билимовића зове се *Ера мейоџодищћњих мланова у привреди СССР* [Билимович 1959]. Два тома ове књиге објављена су 1959. године у Минхену и садрже детаљну анализу совјетске теорије и праксе планирања, критику совјетске статистике, а такође анализу политекономских идеја комунистћичког руководства и резултата које су они постигли. Ова књига била је написана на основу прегледа практично свих аутору доступних, како совјетских тако и иностраних издања о економији СССР, стога је она испуњена опширним конкретним економским материјалом који је Билимовић обрадио у облику, пре свега, многобројних и детаљних табела које карактеришу гране и динамику народне привреде СССР. Кључне бројке и економске догађаје социјално-економског живота СССР подвргао је Билимовић посебно пажљивој и детаљној анализи.

Појам „ера” Билимовић је применио за период петолетки зато што је сматрао да се период планирања по петогодиштима у СССР завршио пред крај 1950-их година, и значи наступају нова времена у совјетској економији. Сћм Билимовић је то своје предосећање објашњавао на следећи начин:

„У последње време догодиле су се крупне промене у совјетској привреди и економској политици совјетске власти. Била је реорганизована управа индустријом и грађевинарством, учићен је коренит прелом машинско-тракторских станица и измећен поредак достављања држави пољопривредних производа. Најзад, сћма шеста петолетка прекинута је пре истека рока и уместо ње објављен је прелазак на седмогодищћњи план. Тиме је завршена ера петогодищћњих планова и можда начићен биланс целе те епохе совјетске привреде.“ [Билимович 1959: 3].

У наведеном одломку пажњу на себе скреће посебан значај који Билимовић придаје, пре свега, великим променама у пољопривреди СССР, као основним индикаторима радикалних економских промена које су се одразиле у увећању стратешког интервала планирања на седам година.

Овде уопште треба подвући да иако Билимовићева анализа проди-ре у све сфере и гране народне привреде, он је ипак управо аграрној сфери и њеним гранама посветио посебну пажњу. Више од трећине његове књиге посвећено је, фактички, еволуцији пољопривреде под дејством петолетки. Разлог такве пажње према аграрној економији ми видимо не у некаквој субјективној наклоности аутора селу, већ у његовом објективном признању неспорне чињенице да је од прве петолетке до прве седмолетке значај пољопривреде за економију СССР био огроман и умно-гоме су управо на рачун села постизани раст и модернизација совјетске земље у целини.

Структура поглавља Билимовићеве књиге је логична и лаконска.

У првом делу књиге, у њеним првим трима главама, дат је историјски преглед о совјетским петолеткама, набројане су њихове карактеристичне особености и, такође, проанализирани методи совјетске статистике. Осталих шест глава првог дела посвећено је доследном разматрању сваке од шест петолетки.

Цео други део књиге посвећен је анализи аутору савремених догађаја повезаних с превременом трансформацијом шесте петолетке у нову прву (и као што ће историја показати – једину) седмолетку.

Пре него што кренемо на анализу совјетске пољопривреде, дату у књизи, кратко ћемо окарактерисати однос Билимовића према историји, теорији и пракси совјетске планске привреде уопште.

Билимовић је издвојио 10 основних црта петолетних планова. Ти планови су: 1. *Тоштални*; 2. *Партијски*; 3. *Централистички и бирократски*; 4. *Принудни*; 5. *Технократски*; 6. Планови су на идеолошком речнику хармонични а у стварности оштро *дисхармонични*; 7. Планови су у својој основи прожети милитаризмом; 8. Плански задаци нису чврсте норме у том смислу да се не могу нарушавати „на доле”, али се могу (и то се поздравља) нарушавати „на горе”, у страну превишења задатака; 9. Планови су *шећобни* за становништво. Како објашњава Билимовић: „милиони људских живота били су принети у жртву Молоху петолетних планова. У таквом обиму ниједна власт у целој историји човечанства није захтевала од свог становништва жртве за постизање циљева које је она поставила” [Билимович 1959: 30]. 10. Главни циљ свих петолетних планова је – светска победа комунизма.

Руковођење планирањем чак и за саме совјетске вође показује се као ирационално тегобан и опасан процес. Тако Билимовић истиче да су током шест петолетки осам пута промењени председници Госпланова, смењивани са својих дужности, по правилу, волонтаристички непредвидиво. Двојица од њих, Межлаук и Возњесенски, били су погубљени.

Током више од тридесетогодишње историје петолетки издвојио се њихов главни недостатак – непрекидна и тотална бирократизација процеса народнопривредног планирања. Билимовић истиче да се већ пред рат на почетку треће петолетке Госплан претворио у гигантску фабрику планирања, а на крају 1950-их совјетска економија све очигледније окоштава у хијерархијском панциру планских органа, од планских одеље-

ња предузећа до планских института Совмина (совјетског министарства). Као резултат, истиче Билимовић, променила се сама душа петолетних планова.

„Од ’стваралаца епохе’, који усредсређују на себе пажњу совјетске власти, поставши њен понос и предмет дивљења у свим земљама света, петолетке се претварају у бирократске шаблоне... Непостојање у совјетској привреди ма како утицајног приватног сектора, потчињавање целог механизма производње и расподеле јединственом партијском руководству изродили су у совјетским привредним плановима одумирање сваке независне научне и практичне проблематике. У плановима неподељено влада директивно, не народнопривредно већ ауторитарно политичко начело.” [Билимович 1959: 32].

Прелазећи на карактеристике сваког петолетног плана посебно, Билимовић истиче да је свакој петолетки совјетска власт придавала особит идеолошки значај, особити идејни циљ.

Тако је први петолетни план (1928–1932) био усмерен на такозвану „изградњу фундамента социјализма” у земљи која се заснивала на форсираном развоју грана тешке индустрије на рачун грана лаке индустрије и пољопривреде. Као последица, истиче Билимовић, испочетка су плански показатељи раста пољопривреде и лаке индустрије били нижи од показатеља раста тешке индустрије и чак су се и ти показатељи испољили као недостижни, а у пољопривреди је у време прве петолетке производња непрекидно опадала, посебно катастрофално у сточарству. Као резултат, крај прве петолетке за многе сеоске регионе означен је чудовишном глађу 1932–1933.

Како истиче Билимовић, последице ове глади „... обојиле су у злокобну боју све следеће совјетске петолетке и од њих се нисмо избавили до данашњег дана. У првој петолетки били су положени основни узроци тог катастрофалног стања пољопривреде, поводом кога су подигли узбуну најпре Маљенков, а затим Хрушчов на пленумима ЦК КПСС 1953. и у наредним годинама.” [Билимович 1959: 51].

Уосталом, ипак је један плански показатељ за пољопривреду не само испуњен већ и премашен. То је процент стварања и раста колхоза и совхоза. На крају прве петолетке совхоза је створено три пута, а колхоза шест пута више од првобитне предвиђеног броја у првом петолетном плану. Тај пораст великих колективних облика земљорадње био је постигнут мерама чудовишног насиља над сељацима. То насиље довело је, као прво, до тријумфалног раста предаје жита и других пољопривредних производа држави јер је властима кроз апарате совхоза и колхоза било ефикасније да отуђује производе сељачког рада у своју корист. Као друго, то се одразило на динамику броја сеоског и градског становништва СССР. Број сеоских житеља у првој петолетки није се повећао, чак се унеколико смањило због масовног одласка сељака у индустријализујуће градове; они су бежали од ужаса колективизације, а такође и као резултат глади 1932–1933.

Као треће, прва петолетка нанела је смртни удар слободи и предузимљивости породичног сељачког рада, репресирајући и раскулачујући најсамосталније сељаке, утерујући све сељаке у бирократску власт колхоза и совхоза.

Идеолошка особеност друге петолетке (1933–1937), истиче Билимовић, постаје обећање да се током њеног трајања изгради у основи социјализам, што се морало одразити на одређеном подизању животног стандарда радних људи. Да би се дошло до тог одређеног успона, донекле су биле смањене стопе раста тешке индустрије и донекле повећане стопе раста лаке индустрије, а такође су били постављени задаци повишења раста пољопривреде, између осталог и на рачун остављања неких могућности развоја личног допунског привређивања колхозника. Иако се на крају друге петолетке већ 96% сељака нашло у совхозима и колхозима, ипак су се нажалост плански показатељи раста пољопривреде поново показали као недостижни, а попис становништва спроведен 1937. године показао је да су пропали и планирани показатељи значајног раста броја становника. То је изазвало посебан гнев Стаљина који је репресирао статистичаре-демографе, захтевајући спровођење новог пописа који је у значајној мери био фалсификован у смеру повећања бројности становништва ради удоваљавања вођи.

Трећа петолетка (1938–1942) била је прекинута започетим ратом с фашистичком Немачком. Али, и њено остваривање у прве три године показало се као дисхармонично искривљеним, као прво, сталним уношењем коректива у смеру милитаризације економије уочи светског рата, а такође утицајима „малих” ратова СССР на Далеком истоку, у Пољској и Бесарабији, и најзад у Финској, иако је управо захваљујући овим ратовима формално у статистици совјетске пољопривреде био истакнут раст обрађених површина и повећање броја стоке, остварених пре свега на рачун присаједињења совјетској држави балтичких земаља, Пољске и Бесарабије.

Трећа петолетка такође је обележена новим налетом совјетске власти на личне допунске поседе колхозника, који се састојао у смањењу окућница. Задаци треће петолетке били су као никада амбициозни – достићи и престићи капиталистичке земље по показатељима основних врста производње индустрије и пољопривреде по становнику. Совјетска власт се жалила да је Други светски рат онемогућио испуњење планова треће петолетке. Али, током три предратне године треће петолетке у области пољопривреде значајно смањење разлике у производности рада између СССР и западних земаља није се десило, иако је по показатељима снабдевености села тракторима и комбајнима у тим годинама Совјетски Савез заједно са САД дошао међу очигледне светске лидере. Али, по ефикасности коришћења своје пољопривредне технике СССР је једнозначно заостајао за САД.

Четврти петолетни план (1946–1950) као свој основни идеолошки задатак поставио је, као прво, достизање у целини предратног нивоа производње, а у неким кључним и стратешким облицима производње и

значајнији раст. Он се карактерисао, пре свега, смањењем официјелно публикованим статистичким подацима – одражавао се почетак хладног рата, подизање гвоздене завесе. У области планирања пољопривреде план је био, истиче Билимовић, као и обично ортодоксно противречан. С једне стране, у том периоду је декларисано извесно минимално ублажавање у области личног допунског привређивања. С друге стране, окућнице колхозника појачано су опорезоване. С треће стране, спроводиле су се идеје индустријског укрупњавања колхоза и совхоза, подизања на њиховој основи чак и посебних агрограда (ову организационо-идеолошку компоненту посебно је подржавао тадашњи партијски куратор пољопривреде Н. С. Хрушчов). И, најзад, у годинама четврте петолетке отпочео је 1948. године такозвани велики стаљински план преображавања природе. Ако је у области индустрије он био обележен подизањем великих хидроелектрана и копањем канала типа Волга–Дон, у пољопривреди су сељаци бацили на подизање шумских појасева дугих хиљаде километара, а такође и на копање језера и изградњу локалних хидроелектрана. Све те мере обећавале су у догледно време победу над сушом у централним и јужним рејонима СССР, а у целини стварање на совјетској територији стабилније и погодније климе за пољопривреду. Као што истиче Билимовић, тек што је Стаљин умро, а његов разорно амбициозни план поковања природе његови наследници прећутно су напустили.

Иако је испочетка пети петолетни план (1951–1955) настављао неизменљиву стаљинску линију на појачање диспропорција између тешке индустрије и осталих грана, укључујући овде и пољопривреду, дословно после Стаљинове смрти у марту 1953. његови наследници су отворено подигли узбуну поводом тешког положаја пољопривреде. Маљенков и Хрушчов су 1953. и 1954. године иницирали у вишим совјетским форумима прихватање суштинских промена у пракси планирања и организације пољопривреде. Маљенков је у говору на V сесији Врховног савета августа 1953. г. поставио задатак „оштрог подизања” потрошње широких маса. У развоју ове паролe септембарски пленум 1953. донео је поводом Хрушчовљевог реферата одлуку „О даљем развоју пољопривреде СССР”, а фебруарско-мартовски пленум 1954. донео је такође поводом Хрушчовљевог реферата одлуку „О даљем повећању производње жита у земљи и о освајању ледина и запарложеног земљишта”.

Билимовић истиче да су донете мере заиста суштински олакшале свакодневицу и прехранбену обезбеђеност становника како села тако и града. Али, показатељи раста пољопривреде који су планирани већ при Маљенкову и Хрушчову ипак су се такође показали као недостижни.

Као веома проблематично с гледишта стратегије пољопривредног развоја изгледало је Билимовићу форсирано освајање ледина на рачун запуштања и стагнације пољопривредног земљишта европског дела Русије.

Шести петолетни план (1956–1960), истиче Билимовић, био је први план који је састављало, прихватило и остваривало послестаљинско руководство. За даље реформисање пољопривреде овде је посебно била велика улога Хрушчова, који је брзо преузео иницијативу првог аграр-

ног реформатора од Маљенкова, одстранивши га почетком петолетке од власти. Анализи тог плана (који је на крају остао незавршен, одбачен и замењен 1958. године седмолетком) Билимовић је посветио посебно велику пажњу.

Дакле, послестаљинско руководство, предузевши низ мера за стимулацију пољопривредне производње, добило је стварно повећање раста аграрне производње. Међу мерама које стимулишу развој пољопривреде, главни правац било је повећање државних откупних и набавних цена пољопривредних производа. Ипак, раст аграрне економије био је изузетно неравномеран. Најбрже је дошло до повећања производње жита, умногоме захваљујући првим жетвама на лединама, тако да је принос жита од 1955. до 1957. порастао са 100 на 120 милиона тона. Сточарство се на том фону развијало мање успешно. Брже од других резултате је постизало свињогојство. У вези с тим Билимовић истиче фатално заостајање сточарства од земљорадње у СССР на следећи начин:

„Сточарство је најслабији део совјетске пољопривреде. То је природно, јер у бирократско касарнској совјетској привреди лакше је добијати неопходне калорије у житу, него претварати их у финији облик меса и млека. А и сачувало се совјетско сточарство у значајној мери захваљујући индивидуалним газдинствима колхозника, у којима се одражавала лична заинтересованост индивидуалног сопственика. Подаци о броју стоке у последњим годинама толико су непотпуни, неупоредиви и противречни, по њима је тешко сачинити тачнију представу о стварном броју стоке.” [Билимович 1959: 234].

Што се тиче непотпуности података и њихове противречности, Билимовић истиче да се у време Хрушчова може видети нова фаза совјетске статистичке фалсификације података, умногоме повезана с многобројним импулсивним изјавама Хрушчова који је у зависности од свог темперамента користио најразличије показатеље и бројке. А за њихово даље учвршћење хтела – не хтела била је принуђена да се уклапа цела совјетска статистика.

Уопште, хрушчовском маниру управљања пољопривредом Билимовић је посветио у свом раду посебан иронично-заједљив пасаж:

„Карактеристична су поновна обраћања Хрушчова радницима у пољопривреди с ултрадилетантским, у њиховој наивној детаљизацији, агрокултурним поукама. О чему се само не говори у њима!

О дубини орања и стављања семена, роковима и нормама сејања, ђубрењу „по методу академика Лисенка”, о лупину на зеленом ђубриву и заузетим угарима, о парадајзу, краставцу, плавом патлициану и другом поврћу, о „првом прашењу младих свиња”, аутоматским валовима и, наравно, о кукурузу и кукурузном силосу, о „приступу с љубављу ка тој култури”, недопустивости прихрањивања кукуруза при корену „испод копита”, о „ликвидацији јаловости женки и спаривању оваца”, „храњењу кукурузом оваца и приплода”, „овчјим торовима и топлим баракама за стоку”, о томе да захтев за коришћење угара за зелено сточно биље и кромпир не треба примењивати свугде већ само у влажним рејонима, у

сувим треба чувати црни угар (очевидно, не онолико колико су усрдни партијски, совјетски и пољопривредни органи приморавали свугде на заузимање угара, као што су свугде приморавали да се сеје кукуруз). Даље иду захтеви „не давати сувише много подмлатка у месокомбинате”, јер је он потребан за стајско ђубриво, узгајати више свиња „не као масну свињетину већ као мање мастан бекон”; на истом месту налазимо испад против окућница: „даљи раст броја стоке мора да се одвија пре свега у колхозима и совхозима, јер је пракса рада са свом уверљивошћу доказала предност вођења крупног газдинства ради брзог увећања производње укупне и робне (то је главно!) производње сточарства”. На саветовању напредних пољопривредника у Минску (1957) Хрушчов иступа као спахија који се обраћа својим кметовима или, тачније, као начелник арачке-јевских насеља својим кантонистима. Он грди лењивце и дели награде успешнима, опева кукуруз (остављати семе на југу на 10–12 сантиметара, а на северу и у Белорусији на 5–6 сантиметара, сејати у јамице и додавати тресетну смешу по методу Т. Д. Лисенка), шири причу о свињама и кромпиру („не ископавати, што је скупо, него остављати у пољу и свиње ће га саме узимати”). [Билимович 1959: 196-197].

И најзад, Билимовић истиче ватрену тежњу Хрушчова којом он хипнотише и себе и околину – стићи у најскорије време Америку по производњи меса, маслаца и млека по становнику.

„По производњи млека Хрушчов обећава да се то оствари већ у 1958, по производњи „маслаца још се треба напрегнути”. С месом пак много је горе и Хрушчов припрема себи одступницу: „Неће бити никаква трагедија ако, на пример, у 1960. будемо могли да стигнемо Америку по производњи меса. Можемо дозволити неко одлагање, неће бити лоше ако решимо тај задатак и у 1961. години.” [Билимович 1959: 197].

У вези с тоталним такмичењем између СССР и САД, и не само у пољопривреди, Билимовић наводи следећу табелу упоредних промена динамике најважнијих грана националног дохотка СССР и САД у протеклом периоду приближно првих пет петолетки:

	СССР		САД	
	1928.	1955.	1929.	1955.
Пољопривреда, шумарство и риболов	42	28	9	5
Индустрија, рударство и грађевинарство	28	40	34	40
Транспорт и везе	7	9	9	7
Трговина, услуге и управа	23	23	48	48
	100	100	100	100

У табели се види да је специфична тежина пољопривреде у СССР средином 1950-их година била пет пута већа него у САД, иако се и значајно смањила у ери петолетки. Специфична тежина индустрије непрестано је расла и фактички се изједначила са САД. Транспорт је имао приближно исти значај, а учешће трговине и услуга у структури националног

дохотка СССР остало је, као што је и било, два пута ниже од одговарајућег учешћа у националном дохотку САД [Билимович 1959: 258].

Билимовић се скептички односио према еуфорији совјетског сустизања Америке. „Но, претпоставимо чак да ће се то десити” – не једном је у овом и у другим својим каснијим радовима хипотетички допуштао Билимовић – „Допустимо да смо стигли Америку. Тријумф. Море чланака, стотине хиљада митинга, милиони говора... И шта онда. Јер, тиме ишчезава онај допинг, којим су шибали људе.” [Билимович 1959: 262].

Што се тиче даљих стимула, Билимовић је с немиром истицао да је хрушчовско руководство пред крај 1950-их година све јасније водило ствари ка поштравању развоја великих државних форми привређивања, гушећи при томе кооперативно-колхозни и допунско-окућнички сектор сеоске економије. Изнова се тврдило да су совхозни главни правац развоја совјетске пољопривреде, при томе су многе колхозе реорганизовали у совхозе, изнова је почињало идеолошко економско насртање на личне окућнице сеоских житеља. Уосталом, управо што се тиче колхоза, с њима су спровођене значајне и неједнозначне трансформације.

Управо у то време Хрушчов доноси одлуку о продаји технике машинско-тракторских станица колхозима. Треба рећи да је та одлука сазревала у совјетској пољопривреди одавно и стога Билимовић посвећује скоро цело поглавље своје књиге разматрању како предисторије тако и новије историје овог питања.

Као што истиче Билимовић, МТС (машинско-тракторске станице) нису биле принципијелни изум совјетске власти и до револуције у Русији су постојала специјална машинска кооперативна друштва која су пружала своје услуге сељацима. Прва совјетска МТС инжењера-агронома Маркевича умногоме је била створена на основу заиста узајамно корисних кооперативних односа са сељачким газдинствима њених села у 1928. години.

Друга је ствар што су у совјетским петогодишњим економским режимима МТС постале најважнији инструменти политичко-економске и технократске контроле партије над процесима агропроизводње на селу. Колхозни су фактички упали у кабалну зависност од технике коју им пружају монополистичке МТС, плаћајући за њу на нееквивалентан начин. Пројекти предаје технике МТС колхозима појављивали су се још у годинама прве петолетке, али Стаљин и његово руководство природно су одбацили све сличне предлоге, плашећи се да испусте контролу над селом. Билимовић детаљно претреса и писмо Венжера/Сањине Стаљину с тим истим предлогом – продаје технике МТС колхозима – и Стаљинов одговор заснован на ортодоксним софизмима предности државне својине у односу на мање прогресивну колхозну својину.

И тада, истиче Билимовић, не одједном већ постепено, после неколико година, и уз то значајно унаказивши првобитни предлог Венжера/Сањине, Хрушчов је ипак ступио на пут продаје технике МТС колхозима. И доста умешно пронашао за то како теоријске тако и практичне основе. У име јачања социјалистичке својине и повишења ефикасности

организације социјалистичког рада, држава је колхозима продавала технику МТС скупо и на рачун недељивих колхозних фондова. Билимовићев коментар реформи овакве врсте био је саркастичан и суров:

„Предаја „технике” колхозима одвија се тако користољубиво, с таквим органским непријатељством према и најмање економски независном сељаштву и с таквим новим нападом на његову, сада колхозну, својину, да је још само питање није ли цела реформа ишта друго до „стризање те вуне” којом су на једвите јаде у последњим годинама почели да обрастају неки колхозии...”

Ако се одбаци сва хрушчовска демагогија, онда неукрашени мотив звучи сасвим јасно: „ми вам продајемо наше машине – оне нису нове и њихова цена није мала, ипак оне су вам потребне. Али, поред исплате вашим новцем, ви ћете нам уплатити за њих још једно: све што ви купујете од нас, и све што ви имате или ћете имати, постаје од сада наше.” Квалификацију таквог посла треба тражити у кривичним кодексима.” [Билимович 1959: 244].

У закључној глави своје књиге Билимовић се бави питањем зашто је совјетско руководство на крају 1957. године пошло на кардиналне промене у планирању, не завршивши 6. петолетку, објавивши реализацију новог седмолетног плана?

Сам аутор није спреман да да тачан одговор на загонетку преиспитивања рокова и праваца кремљовских планова. Одговор који се за њега налази на површини јесте: тешкоће у реализацији планова 6. петолетке су и довеле до њеног одбацивања, до успостављања удаљенијих рокова испуњења седмолетног плана. Официјелно објашњење власти да је у вези с открићем нових природних налазишта гвоздене руде под Курском, нафте и других руда у Сибиру потребно стратешко преиспитивање укупног развоја производних снага земље које се убрзано премештају на Исток, чини се Билимовићу сувише уопштавајуће разводњеним. Покушавајући да анализира промене у гранском раскораку које ће са собом повући седмолетка, Билимовић обраћа пажњу на убрзани развој хемијских грана и уопште грана високих технологија, који је прокламовао Хрушчов. Хрушчов је пред крај 1950-их одједном страсно почео да говори о хемијским полимерима, синтетичким влакнима и чак примамљивим перспективама производње јефтиних бунди и капа од вештачког синтетичког крзна ради непрестаног повишења животног нивоа радних људи.

Билимовић ни овде није могао да се уздржи од ироније, истакавши:

„До данас је многострани Хрушчов иступао у улози специјалисте за земљане лонце, кукурузни силос и кисељење купуса, сада он иступа у улози специјалисте за хемију и у новој улози крзнара.” [Билимович 1959: 255].

А поред смеха – тврдио је Билимовић – иза развоја високих хемијских технологија морају наравно да стоје опет као исти и пре свега интереси војске, с њеним стремљењем да достигне одлучујућу предност у сукобу с Америком – само се планови такве врсте у СССР и остварују, по правилу, без посебних поремећаја.

Што се тиче пољопривреде, перспективе њеног развоја у седмолетки изгледале су веома магловите у светлости официјелних показатеља и изјава, сасвим бравурозних, које обећавају да се брзо достигне Америка, али неуведљивих с гледишта реалног стања совјетског села. Не прихватајући проблематичне бравуре совјетских руководилица о будућности совјетског села, Билимовић се на крају своје књиге поново обратио прошлости, и уз помоћ уопштавајућих статистичких табела, једноставно свео опште квантитативне резултате значаја совјетских петолетки за привредне гране уопште и за пољопривреду посебно. Резултати за село показали су се као узнемирујући и неутешни. Наведимо овде закључан опширан статистичко-аналитички цитат из Билимовића:

„Док је производња тешке индустрије порасла од 1913. до 1957. године 9–11 пута (сирово гвожђе и нафта), до 110 пута (електрична енергија), а од 1928. године, тј. од почетка планске ере, од 8–11 до 42 пута, производња лаке индустрије, коју у нашој табели представљају памучне тканине, порасла је за то време свега 2,2 и 2,1 пут.

У области, пак, пољопривреде укупна жетва жита повећала се од 1913. до 1955–1957 (у просеку) само за 36% и од 1928, када је жетва званично била мања од дореволуционе, она је порасла за 49%. То чини за период од 42 године од 1913. до 1957. просечан годишњи пораст од свега 0,73%. И то, без обзира на стотине хиљада трактора и комбајна, на повећање територије и на освајање ледина.

Још горе је у то време било с приносима пшенице. Од 1913. до 1955. године они су се смањили за 7%, а од 1928, када је принос био нижи од дореволуционог, он је остао непромењен. Чак и ако се узму просечни приноси за 1955–1957, када су већ деловале мере донете ради повећања катастрофалног положаја совјетске пољопривреде, онда се у то време принос повећао у односу на 1913. само за 1%, а од још нижег нивоа 1928. године само за 9%. Међутим, приближно у то исто време (од 1909–1913. до 1953. године) принос жита у Западној Немачкој порастао је за 29%, у Француској за 44%, у Шведској за 31%, а у Финској чак за 89%. Чиста жетва пшенице по становнику услед пораста становништва током тог дугог периода од 1913. до 1955. године према приближним прорачунима *ојџао* је за 8% и од 1928, када је принос по становнику био готово за 8% нижи од дореволуционог, он је остао непромењен. Чак и ако се узме просек за године 1955–1957, ипак је чист принос пшенице по становнику од 1913. порастао свега за 4%, а од 1928. године за 14%. После скоро три деценије свог постојања колективизована совјетска пољопривреда даје незнатно више пшенице по становнику него што је давала скоро пола столећа раније неколективизована пољопривреда Русије која се уопште није одликовала високим нивоом. Најзад, број крупне рогате стоке од 1916. до 1957. повећао се свега за 5%, а од 1928. чак је *ојџао* за 9%. По подацима зборника *Народна њивреда СССР у 1956. години*, она је од 1916. до 1957. године порасла за 24%, а од 1928. за 6%. Дакле, побеснели раст тешке индустрије, сасвим незнатан раст индустрије која производи за

широку потрошњу, и стагнација, тачније, чак опадање земљорадње и сточарства још на почетку педесетих година.” [Билимович 1959: 256].

Билимовић је, безусловно, признавао да је у послестаљинско време и пољопривреда СССР, најзад, почела реално да се развија, али њега је узнемиравало што је тај развој био нестабилан, као и раније тешко притиснут стаљинским наслеђем бирократског и волунтаристичког управљања пољопривредом.

С аспекта нашег времена треба признати да је Билимовићева књига веома вредна синтетичка економско-статистичка и политичко-економска анализа развоја совјетске економије, у којој је дубоко истражено и показано значење трансформације сеоске сфере за живот како народне привреде тако и самог друштва у целини. Посебно вредним треба признати анализу и критику политичких и економских замисли и дејстава совјетских руководиоца, у упоређивању задатака које су они постављали и резултата које су постигли.

ПЕРСПЕКТИВЕ ПОСТСОВЈЕТСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

„Каракӣтер села ст̄варно се йроменио. Променио се и каракӣтер сељака... који се у множим случајевима йреобратио у квалификовано̄ радника и чесио... йосӣао више механизатор не̄го йтрадиционални орач. Ова йтрансформација ће се йојачати, ако се смена совјетско̄ режима задржи.”

[Билимович 2006: 129]

Последња књига А. Д. Билимовића *Економско уређење ослобођене Русије* (1960) [Билимович 2006] била је посвећена перспективама привреде и друштва постсовјетске Русије. Ова књига је постала фактичко интелектуално завештање аутора руске економске науке, и, по нашем мишљењу, његово је најдубље дело.

Одговору на питање „Зашто се треба бавити питањима будућег уређења Русије?” посвећен је уводни одељак књиге. И овде, од првих редова, аутор сам упозорава: „Говорити о економској или некој другој страни будуће Русије веома је тешко... треба још доказати право, целисходност и утолико пре потребу да се бавимо питањима будућег уређења Русије. Јер против тога се наводи цео низ приговора.” [Билимович 2006: 89].

„Против” је био сам дух времена на граници 1950–1960-их година. То је било време непрестаног совјетског политичког, економског, технолошког раста. СССР је у то време изгледао као никада стабилна и динамична држава, и, као што признаје сам Билимовић, у таквој ситуацији често су чак противници Совјетског Савеза сматрали некорисним погађати како, када, због чега може да пропадне совјетски режим и шта би могло да га смени у Русији. Па ипак – инсистира Билимовић – „историја Русије не може да се заврши с большевицима, пре или касније у њој ће наступити нова посткомунистичка ера” [Билимович 2006: 89]. Али на-

равно, Билимовић пише пре свега за емигрантски аудиторјум, за противнике совјетске власти. Тој средини, која гаји антокомунистичку друштвену мисао, он упућује прекор: „Ми смо сувише окренути ка прошлости, сувише мало тежимо да разматрамо будућност... Ми чак нисмо нашли времена да напишемо нешто своје антикомунистичко, слично *Шта да се ради* Чернишевског или Лењина. Није написано ништа систематско чак слично прогнозама и заветима Д. И. Менделјејева... Руски антикомунисти сувише често су утописти и сувише ретко реалисти”. [Билимович 2006: 91]. Ипак, колико је могуће бити реалист, предвиђајући будућност? За то је, по мишљењу аутора књиге, слично шахисту који одабира основне стратешке варијанте развоја партије, потребно проанализирати главне могуће комбинације политичког и социјално-економског развоја Русије. Овде А. Д. Билимовић предлаже својеврсни алгоритам тестирања историјских раскршћа будућег развоја Русије. Прво раскршће: 1. Совјетска власт ће се одржати дуго; 2. Совјетска власт ће пасти брзо. У развоју догађаја од прве ка другој варијанти такође су могућа два основна правца:

Комунизам продужава своју експанзију у свету – „пузи као рак” до своје победе светске револуције, после чега ће се држати дуго, на основу нове редакције азијског начина производње. Али, тврди упорни Билимовић, и светски комунизам неће бити вечит, исто као што се нису показале вечитим ни древне азијске деспотије. И више од тога, у најпомамнијој експанзији комунизма Билимовић је прозreo његову сопствену смрт. Ова експанзија слична је „пожару”, „који спаливши све иза себе мора да се пробија на нова места за ново гориво, да се не би угасио”. Тако, када су колхозни исцрпили пољопривреду европске Русије, хрушчовски комунисти нападају совхозима девичанске земље азијске Русије. На крају крајева, закључује Билимовић, такав комунистички империјализам који се шири унутра и напоље вероватно ће пасти на половини пута ка светској хегемонији под тежином сопственог расипништва и неефикасности.

Комунистички свет, са совјетском Русијом на челу, остаје у основи у својим садашњим границама, блокиран САД и западноевропским земљама. У том случају „између комунизма и слободног света одвија се такмичење у брзини: да ли ће комунизам пре освојити слободни свет или ће га пре народне масе преврнути у његовим цитаделама. Цео период овог такмичења биће период хладних или топлијих сукоба”. И овде су опет могућа два раскршћа развоја историјских догађаја:

Совјетска власт не иде ни на какве уступке у демократизацији друштвеног живота, ортодоксно верна идеји диктатуре пролетаријата.

Совјетска власт еволуционира у страну омекшања сопственог политичког и економског режима.

По Билимовићевом мишљењу, ова варијанта ће бити веома недоследна. На том путу „отопљења” сувише често ће се смењивати новим „мразевима”. У својим уступцима власт ће тежити да оставља недирнутим основе сопственог режима. Мало је вероватно, али могуће, да ће

радикални уступци довести чак до смене режима ако се као „лидер те смене покаже неко ко је изашао из редова саме совјетске власти” [Билимович 2006: 98]. Прецизирајући особитости тог маловероватног развоја догађаја, Билимовић чак користи термин „радикална перестројка”, уз коју развој догађаја који описује аутор заиста подсећа на историју социјално-политичке кризе СССР друге половине 1980-их година. „Друштво ће све више бити у опозицији ка постојећем поретку и његовом носиоцу – партијском апарату. Од власти ће постепено одлазити све најосетљивије, посебно омладина. У целом државном апарату појачаваће се деморализација уз прогресиван морални пад управљачког слоја, који је изгубио веру у своје дело, и догме на којима је изграђена власт. Све чешће ће само чланови тог слоја износити на свенародну поруку злоупотребе и злочине своје владајуће класе, који су престали да буду тајна. На крају крајева, код свргаваног режима уопште неће бити људи прожетих ентузијазмом и искрено му преданих, чак ни једноставно талентованих људи који желе да му дају свој талент и који су спремни да се боре за њега.” [Билимович 2006: 99].

Друга могућност – брз пад совјетске власти. Овде се такође разматрају све варијанте.

Преврат од горе, који ће извршити нека организована снага. По Билимовићу то је такозвано „одсецање бољшевичке главе”.

Преврат од доле – масовна социјална експлозија, народни устанак, способан да прерасте у хаос друге пугачовштине.

У свакој варијанти рушења комунистичког система, подвлачи Билимовић – брзој и дугој, „од горе” и „од доле” – новој постсовјетској власти биће веома потребан програм деловања за изградњу Русије. А опште контуре овог програма, по мишљењу аутора, ипак је могуће означити: „Ако се... одбаци неререформисани приватни капитализам, с једне стране, и марксистичко-лењинистички тоталитарни социјализам и комунизам, с друге стране, онда се изјаве које су у тим границама давали социјалисти-економисти, политички делатници, политичке и друге организације, техничари и пословни кругови, публицисти, представници старих и нових руских емиграната релативно мало међусобно разликују. У низу питања већ се искристализовало неко заједничко мишљење у односу на оптимално решење...” [Билимович 2006: 110].

Програм изградње будуће Русије мора да буде комплексан, формулисан као хијерархија вредности: религиозних, духовних, образовних, васпитних, културних, социјално-економских.

Аутор подвлачи да се у свом даљем излагању усредсређује на економска питања развоја постсовјетске Русије. Али, пре тога, у складу са системом Билимовићевих погледа мора да буде разрешено опште питање: да ли циљ стратешког курса политичког, социјално-економског и културног развоја Русије треба да буде месијанство или нормалан живот?

Билимовић крајње негативно карактерише сваки облик месијанства – десни и леви, православни и марксистички, панславистички и интернационални, идеје Бакуњина и Берђајева. Ово месијанство, по мишљењу

аутора, претворило је у очима целог света руски народ у најопаснијег империјалисту и светског агресора. Билимовићево мишљење је овакво: „Ко је дао било коме право да намеће руском народу без његовог знања нове месијанске жртве? Њега треба сачувати од жртава, а не свалјивати на њега нове тешкоће ради за њега измишљених мисија. Мој даљи рад заснован је стога на претпоставци да ће будући привредни живот Русије бити ослобођен од жртава које захтевају било какви месијански задаци. Народу је потребан нормалан живот без потреса и непотребних жртава.” [Билимович 2006: 107].

И тек после целокупног разматрања претходно описаних историјско-методолошких и културно-филозофских доминанти у схватању руског развоја Билимовић прелази на непосредно садржински део свог рада, који је насловљен као „Општи тип привредног уређења будуће Русије”.

По мишљењу аутора, постојеће економско уређење у СССР пати од неколико фундаменталних недостатака. Прво – то је одсуство слободе привредне активности, а такође неправље и незаштићеност радних људи пред лицем управљачке бирократије, игнорисање власти елементарних потреба народних маса, бесмислено расипање природних богатстава и радне енергије људи. Проводећи даљу анализу радикалних недостатака комунистичког система, Билимовић долази до закључка да се „совјетски систем показује као груб, реакционаран, диктаторски, монополистички државни капитализам” [Билимович 2006: 109].

Каква ће бити економска самосвест народа када настане глобална криза привреде СССР? Овде, треба признати, Билимовић довољно тачно предвиђа еволуцију економских идеала и илузија савременика перестројке с краја 1980-их и с почетка 1990-их година. „Народ ће се једва окренути... с већим поверењем ка онима који га почну уверавати да совјетски систем није прави и да га треба заменити правим социјализмом. Захтеви или жеље за таквом заменом, понекад чак с позивањем на лењински НЕП... вероватно ће чешће исказивати опозиција, али уз наставак постојања совјетске власти. После смене те власти, када маске буду скинуте, предлози такве замене једва ће наићи на саосећања код масе становништва...” [Билимович 2006: 100]. Али у томе што се десило с економским самоосећањем после пада СССР, Билимовићева прогноза није се потврдила: „Ипак, смењујући совјетски социјализам, становништво ослобођене Русије неће пожелети да добије уместо њега и приватни капитализам, неограничен државном влашћу, без праведног регулисања односа између рада и капитала, који прети понављањем социјалних конфликта и социјалних бура.” [Билимович 2006: 101]. Као што ми сада знамо, народ не само да није сам с вољом прихватио приватни нерегулисани капитализам (њeга нико није ни питао), већ је у постсовјетској Русији он муњевито запао у политичку апатију, грдећи постсовјетски приватни капитализам (опет с неизбрисиво израженим државним лицем), жалећи се на њега (сада већ незнано коме), али и некако му се прилагођавајући, а не ступајући с њим у принципјелну борбу.

По мишљењу сâмог Билимовића, очигледно очараног послератним растом [кејнзовске] државе благостања (welfare state), „... стари капитализам се претворио у савремени реформисани и регулисани социјални или народни капитализам. Последњи је чак престао да буде „капитализам”, пошто утицај капитала у њему често уступа утицају рада.” [Билимович 2006: 110]. Стога и за привреду будуће Русије Билимовић види као најбољу варијанту „потпуно нову народну привреду... мешовитог типа с приватним, кооперативним и подруштвљеним секторима” [Билимович 2006: 111]. Такву привреду аутор назива „мешовити привредни систем”. По његовом мишљењу „посебно вредно у том систему је то што је за њега отворен слободан пут ка светском еволуционом одстрањивању уочених тамних страна без грубих ломова, непоштовања туђих права и насиља над људима” [Билимович 2006: 110].

Стога у будућој руској економској политици Билимовић призива да се поштује разумно учешће слободе и регулисања. Али, то учешће, подвлачи аутор, мора да буде различито у разним гранама народне привреде.

Нећемо се задржавати на детаљном разматрању сваке привредне гране коју је додирнуо Билимовић. Усредсредимо се само на његовој анализи вероватних перспектива постсовјетске пољопривреде, које је Билимовић зацртао на свега неколико страна свог дела, с изванредном концентрацијом идеја и чињеница. Као показатељи ове умешне концентрације служе кључне категорије Билимовићевог поглавља: друга колективизација, променљиви карактер села, слободно коришћење земљишта, прелазни период у деколективизацији, значај мале и крупне аграрне производње у условима куповине и продаје земљишта, локално самоуправљање и локална сеоска штампа, поновна обнова уређења земљишта [Билимович 2006: 128-134].

Дакле, *друга колективизација* – за Билимовића та категорија постаје кључна с гледишта могућих перспектива развоја руског села. Изгледа, Билимовић је увео и засновао овај термин као један од првих у аграрној литератури, као што видимо још у 1960. години, фактички уочи такозване друге колективизације.

Другом колективизацијом Билимовић је назвао низ карактеристичних потеза аграрне политике каснохрушчовског периода управљања земљом, који су почели с продајом колхозима технике МТС у 1958. години, а који су се потом састојали у појачаној подршци развоју совхоза на рачун колхоза и ЛПХ (личних окућница), уопште у политици озбиљних ограничења личних окућница колхозника. Чак потпуно разумно решење да се у правима колхозници изједначе с осталим категоријама совјетских грађана, тиме што су им омогућени пасоши и превођење плаћања сеоског рада с трудодана на новац, на парадоксалан начин у условима совјетског режима доводило је до даљег расељачавања села.

Претходно притиснути специфичним совјетско-крепосним условима живота и рада, колхозници су се сада, уз пасоше и плате, брзо претварали у најамне раднике који су масовно претпостављали да што пре оду из села у градове.

Билимовић није доживео финални акорд друге колективизације – ширење политике перспективних/неперспективних села, која је доводила до крајњег пражњења села и деградације сеоске средине.

Најзад, своју аграрну политику краја 1950-их – почетка 1960-их година сама власт никада није називала другом колективизацијом. За власт је чак термин колективизација имао једини страшни и непоновљиви смисао времена великог прелома, који би било опасно и неудобно поново васкрсавати. Значење ове друге колективизације, која је за разлику од прве прошла тихо, непримећено, скоро комфортно, у друштву су спознали делимично тек у периоду перестројке и после ње, када се показало да ортодоксни рецепти либерализације села, повезани с тржишном реорганизацијом колхоза и наметањем на њихов рачун сељачко-фармерских газдинстава, неће успети зато што је село у то време било фатално расељачено и пробирократизовано.

И готово све у том периоду после перестројке почело је да подсећа на испуштене алтернативе 1960-их година. Ах, да је у то време селу дата слобода јер у њему је тада било још тако много сељаштва! И уз то су непријатним речима говорили о тој другој (готово комфортној) колективизацији.

Али, Билимовић је писао своју књигу у 1960. години, управо тада када је алтернатива стварног сељачко-кооперативног развоја још под собом имала реалну социјално-економску и социјално-културну базу.

У тезама Билимовићеви предлози могуће аграрне реформе, повезане с давањем реалне слободе житељима и радницима села, сводили су се на следеће: иако је ослобођена Русија обавезна да врати земљу у својину сељацима, она ни у ком случају *не мора да пројисује сељацима облике коришћења земље*, остављајући им слободан избор: сачувати колхоз или поделити његову имовину између својих чланова. Колхозни очувани на тај начин морали би да буду трансформисани у стварно слободне пољопривредне кооперативе, са својим статутима, поново који успостављају обиме окућница.

Уосталом, сам Билимовић сматрао је да су у својој већини колхозни били за сељаке теgebни, да би они масовно без посебног жаљења изашли из тих совјетских кооперативних производних организација. Па ипак, и без обзира на све то, Билимовић је предлагао да се у првобитно неизбежном немирном периоду не тежи форсираном распуштању колхоза од горе, већ да се покуша да се обезбеди њихова постепена трансформација, зато што би брзо растурање колхозно-совхозног система могло да доведе до раста прехрамбених тешкоћа и збрке у земљи, до дезорганизације сеоске сфере, у целини опасне по живот целог друштва. И мада мало породично сеоско газдинство, по мишљењу Билимовића, јесте ефикаснија и хармоничнија форма сеоске економије него велико предузеће засновано на најамном раду, ипак би насилно форсирано ломљење успостављених сеоских института могло да доведе до непредвиђених политичких и економских последица.

Даље, иступајући за увођење приватног власништва на земљу, Билимовић је претпостављао увођење строго државне и друштвене контроле тржишног промета земље, која ће спречавати могућу спекулацију земљом. У том питању он је предлагао да се не узима пример Америке, где је спекулација земљом од стране крупних капиталистичких играча довела до разноразних и тешких социјалних и еколошких противречности.

Успешно настајање и развој сељачко-породичног газдинства, по идеји Билимовића, неће бити могуће без развоја специјалног сеоског државног и кооперативног кредитирања, настајања самосталног самоуправљања с локалном независном штампом и, најважније, са спровођењем новог уређења земљишта у интересу сељачких газдинстава. Најзад, план који је представио Билимовић изгледа сувише идеализовано органски. Иако је у 1960-им годинама у СССР стварно било много сељака који су желели и били способни да се упусте у развој сопствених породичних газдинстава, ипак је већ у то време на селу била велика улога како локалне тако и централне бирократије, способне да у своју корист поквари сваку органску замисао аграрних реформи, у постсовјетским условима такође је било могуће очекивати заоштравање противречности између града и села поводом из времена НЕП-а познатих маказа цена на штету пољопривреде и, најзад, тржишне реформе на селу погодиле би и расту социјално-економске диференцијације, проблема о коме у својим прогнозама Билимовић фактички није рекао ни речи. Али, у сваком случају, горе од свега било би пропустити време у коме се у руском селу мењао сељачки карактер самосталног домаћина психологијом најамног сеоског радника.

ЛИТЕРАТУРА

- Билимович, Александр Дмитриевич. *Экономический строй освобожденной России*, Москва: Наука, 2006 /Мюнхен: Издательство Центрального объединения политических эмигрантов (ЦОПЭ), 1960.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, Киев: 1904.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Отчёт за первый год заграничной командировки*, Киев: 1906.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Немецкий учёный о русско-японской войне и русских финансах*, Киев: 1906.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Германское землеустроительное законодательство. Раздел общинных земель*, Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России*, Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, акц. АО и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Разбор. Приложение о землеустройстве*, Киев: 1910.
- Билимович Александр Дмитриевич. *К вопросу об упразднении сервитутов*, Киев: 1911.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Революция, большевики и хозяйство России*, Ростов на Дону: 1919.

- Билимович, Александр Дмитриевич. *Собственность и крестьянское движение*, „Русская мысль”, 1921.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Марксизм: изложение и критика*, Белград: 1936 /2-е изд., Сан-Франциско: „Луч”, 1954/
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР*, Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1959.
- Деникин, Антон Иванович. *Очерки русской смуты*, Книга 3 / Т.4, Т.5, Москва: Айрис-Пресс, 2005.
- Каутский, Карл. *Аграрный вопрос*, Санкт-Петербург: 1900 [Српски превод: Kautsky, Karl. *Agrarno pitanje*, Beograd: Kultura, 1953.]
- Маслов, Сергей Семенович. *Россия после четырёх лет революции*, Париж: Русская печать, 1922.
- Цветков, Василий Жанович, *Белое дело в России*, 1919, Москва: Посев, 2009.
- Чаянов, Александр Васильевич. *Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии*, Москва: 1920 [Српски превод: Чајанов, Александар. *Пућовање моџ брајџа Алексеја у земљу селџачке ујџојџе*, Београд: Логос, 2008]

Прево: *Рајко Буквић*

BILIMOVIĆ AS AGRARIAN ECONOMIST

by

Aleksandar Mihailovič Nikulin

SUMMARY: This article discusses the career and agrarian studies of the famous Russian economist Aleksandar D. Bilimović (1876–1963). Bilimović was a well educated economist who wrote several significant works in the field of economics, finance, cooperation, social and economic forecasting. However, until now his agrarian heritage has not had the special attention of researchers. Bilimović had a unique path in life he took an active part in the Stolypin reforms and in white agrarian reforms during the civil war in Russia. After the Civil War immigrant Bilimović lived for a long time and worked successfully in Yugoslavia, Germany, and the USA. He was processed systematic critique of Soviet economic policy, in particular its agricultural base. Bilimović’s agrarian heritage is undoubtedly significant in contemporary Russia.

KEY WORDS: Russian economy in the 20th century, Soviet agrarian policy, five-years plans, peasants and cooperation